

SANLIQLAR MENEN KELGEN FRAZEOLOGIZMLERDİN İZERTLENIWI

Atabaeva Gózzal

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti
Ámeliy filologiya kafedrası stajyor-oqıtıwshısı

<https://doi.org/10.5281/zenodo.11402414>

Annotaciya. Frazeologizmler til biliminde sóz shaqaplarına qatnası jaǵınan bir qansha dárejede izertlengen. Frazeologizmler quramında sanlıqlar qollanıladı hám san mánisinen alıslap basqa mánilerdi ańlatıp keledi. Biz bul maqalamızda qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler quramında sanlıqlardıń qollanılıwı boyınsha ilimpazlardıń maqlaları hám ilimiy pikirleri haqqında sóz etemiz.

Gilt sózler: frazeologizm, frazeologizmlerdiń sóz shaqaplarına qatnası, sanlıq, uyıtqı sózler, waqıt, muǵdar, ólshem.

STUDY OF COMMON PHRASEOLOGY WITH NUMBERS

Abstract. Phraseologisms have been studied somewhat in linguistics in terms of their relationship to word groups. Phraseologisms contain numbers and come to mean something different from the meaning of number. In this article, we will talk about the articles and scientific opinions of scientists regarding the use of numbers in Karakalpak phraseology.

Keywords: phraseologism, relationship of phraseologisms to word groups, number, time, quantity, size.

ИЗУЧЕНИЕ ОБЩЕПОТРЕБИТЕЛЬНОЙ ФРАЗЕОЛОГИИ С ЧИСЛАМИ

Аннотация. Фразеологизмы в некоторой степени изучались в лингвистике с точки зрения их отношения к группам слов. Фразеологизмы содержат числа и имеют значение, отличное от значения числа. В этой статье мы поговорим о статьях и научных мнениях ученых относительно употребления чисел в каракалпакской фразеологии.

Ключевые слова: фразеологизм, отношение фразеологизмов к группам слов, число, время, количество, размер.

Frazeologizmler-obrazlılıq sıpatqa iye til birliǵi. Bul til birlikleri xalıqtıń turmıs-tárizi, úrp-ádet dástúrleri, isenimine baylanıslı dóregen. Frazeologizmlerdiń qurılısın, komponentleriniń ózgesheliklerin izertlep ǵana qoymay, olardıń quramında keletuǵın tirek sózlerdi úyreniw til bilimindeǵı áhmiyetli máselelerdiń biri.

Frazeologizmlerdiń quramına názer salıp qarasaq, adam músheleri bolǵan awız, kóz, bas, qol h.t.b., reńdi bildiriwshi sózler aq, qara, sarı h.t.b. sózlerdiń qatnasıwında dóregen frazeologizmlerdi ushıratamız. Turaqlı sıpatqa iye bolǵan bul til birlikleriniń quramındaǵı sanlıq sózlerdi de frazeologizmlerdiń dóreliwindegi tiykarǵı xızmet atqarıwshı tirek aǵza xızmetinde qollanılǵanlıǵın kóriwimizge boladı. Ayrım frazeologizmler sanlıq sózler tiykarında payda boladı. Frazeologizm quramındaǵı tirek sózler haqqında ilimpazlar óz kóz-qarasların hám anıqlamaların bildirgen. Biz bul maqalada sanlıqlar menen kelgen frazeologizmlerdiń izertleniw máseleleri haqqında sóz etpekshimiz. Akademik S.Keńesbaev frazeologizm quramındaǵı bunday sózlerdi uyıtqı sózler dep ataydı. «Frazeologizmlerdiń ishindegi geybir sózlerge semantikalıq jaǵınan ayrıqsha kewil awdarılıp, olar tiykarǵı tirek xızmetin atqaradı. Oндаy sózler birneshe

frazelogizmlerde qaytalanıp otıradı. Onı «uyıtqı sóz» dep atağan maqul. Máselen, kóz, qol, bas, júrek, taban, at, ay, jeti, t.b sózler uyıtqı sózlerge jatadı» [1].

Qaraqalpaq tiliniń qısqasha frazeologiyalıq sózliginiń avtorı ilimpaz J.Eshbaev «frazelogiyalıq sóz dizbekleri sostavı sanlıq, atlıq, feyil sózlerdiń qatar dizbeklesip keliwinen jasaladı. Bunday jaǵdayda dizbektiń ulıwma mánisi sanlıq sózdiń átirapında soǵan baylanıslı dúzilip, kóbinese feyil hám kelbetlik sózlerdi payda etedi. Jeti nasırın búgiw, eki kózi tórt bolıw, jeti-segiz ataǵa keliw h.b frazeologiyalıq dizbeklerdiń ishindegi sanlıq sózler sol dizbeklerdiń jasalıwında uyıtqı (baza) boladı. Eger sanlıqlardı usı dizbekten alıp taslap olardıń ornına basqa sózlerdi qoysaq, onda dizbek óziniń burınǵı mánisin joytıdı»-dep atap ótedi [2]. Bul sózlik kitapta qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler mánileri, sinonimleri hám variantları menen birge túsindirme berilgen. Solardıń ishinde sanlıqlar menen kelgen frazeologizmler de kópshilikti quraydı.

Qaraqalpaq tilinde A.Bekbergenovtıń maqalalarında frazeologizmlerdiń quramında sanlıqlardıń qollanıwı haqqında ayılǵan. Maqalada frazeologizm quramında sanlıqlar waqıt, muǵdar, ólshem mánisiń ańlatıp keliwi hám olar variant sıpatında da qollanıwın atap ótken [3]. N.Turabaevanıń maqalasında qaraqalpaq tiliniń frazeologizmlerindegi sanlıqlar menen kelgen frazeologizmlerdegi variantlılıq haqqında sóz etilgen [4]. Sh.Qudiyarova qaraqalpaq hám qazaq tilindegi frazeologizmlerdi salıstıra otırıp sanlıqlar menen kelgen frazeologizmlerdiń qollanıw ózgesheliklerin hám sokramental mánige iye sanlıqlar haqqında analiz jasaǵan [5]. Qaraqalpaq tili frazeologiyasın izertlewshi ilimpaz G.Aynazarovanıń maqalasında frazeologizmler quramındaǵı bir hám eki sanlıqları arasındaǵı sinonimlik hám antonimlik baylanıslar haqqında, komponentlik quramı boyınsha eki komponentli, úsh komponentli hám kóp komponentli frazeologizmler dep bólip qaraǵan [6].

B.Yusupovanıń maqalalarında bir hám eki sanlıǵınıń frazeologizm quramında qollanıwı hám ańlatıp kelgen mánileri haqqında sóz etilgen. Frazeologizm quramında bir hám eki sanlıqlarınıń bir-bir, bir-eki, eki-bir, eki-eki tipinde qollanıwı, olardıń frazeologizm ańlatatuǵın bir tutas, pútin mánige qatnasın mısallar menen keltirgen. Ilimpaz B.Yusupova maqalasında eki sanlıǵınıń qollanıwına ayrıqsha toqtap «Eki sanlıǵınıń adamnıń qos múshesiniń ataması menen jumsalıwı ayrıqsha qızıǵıwshılıq tuwdıradı: eki qolı aldına sıymaw, eki ayaǵı sal bolıw, eki kózi tórt bolıw h.t.b»-dep atap ótedi [7].

Q.Paxratdinov hám Q.Bekniyazovtıń avtorlıǵındaǵı frazeologizmler sózliginde qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdiń mánileri jazılǵan hám bulardıń ishinen sanlıqlar menen kelgen frazeologizmler de orın alǵan [8].

J.Táńirbergenov «Qaraqalpaq tilinde eki komponentli feyil frazeologizmlerdiń quramında sanaq sanlardan basqa túrleriniń feyiller menen dizbeklesip keliwi arqalı jasalǵan túrleri ushıraspadı. Olar muǵdarı jaǵınan júdá az: bir búyirlew, bir sóylew, tórt ayaqlaw, toqsan tolǵanıw, eki sóylew. Mısallardaǵı frazeologizmlerdiń mánisi sanlıq sózlerdiń átirapında qollanıwı, feyil frazeologizmlerdi payda etip kelgen. Eger sanlıqlardı usı dizbekten alıp taslasaq yamasa olardıń ornına basqa sózlerdi qoysaq, onda frazeologizmiń tiykarǵı ańlatatuǵın mánisi buzıladı. Sanlıqlardıń frazeologizmler quramında tirek sóz xızmetinde keliwi xalqımızdıń áyyemgi dáwirdegi sana-sezimi, úrp-ádeti menen baylanıslı bolıp keledi» [9].

Sanlıqlar erte dáwirlerden baslap qollanıwı kiyatırǵan sózler bolıp, hár bir sannıń óz etimologiyası bar. Sanlar adamzattıń ólshem-muǵdardı anıqlaw zárúrliginen kelip shıqqan.

Frazeologizmler quramındaǵı sanlıqlar materiallıq yamasa diniy túsiniklerdi bildirip ǵana qalmastan, waqıt, muǵdar, ólshem sonday-aq millettiń milliyligin, bolmıstı, milliy kóz-qarastı kórsetetuǵın til birliǵi bolǵan konceptlerdi qurawshı til birlikleri. Frazeologizm quramındaǵı sanlıqlardıń qollanıwı boyınsha ilimpazlar olardıń frazeologizm quramında waqıt, muǵdar, adamnıń hárqıylı ruwxıy halatın h.t.b mánilerdi ańlatıp keliwleri, olardıń sinonim hám variant bolıp qollanıwı haqqında pikirlerin bildirgenligin kóriwimizge boladı. Frazeologizm quramındaǵı sanlıqlardıń qollanıwı, olardıń xalıqtıń milliyliǵı hám olardıń úrp-ádet dástúrlerine baylanıslı qollanıwı úyreniliwi kerek bolǵan tárepleriniń biri.

REFERENCES

1. Кеңесбаев С. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы: Ғылым, 1977, – Б. 611.
2. Ж.Ешбаев. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. Нөкис: 1985. – 14-16.
3. Бекбергенов А. Фразеологиялық сөз дизбеклериндеги санлықлар. –ӨзССР ИА Қарақалпақстан филиалының Хабаршысы журналы. 1968, №4, –Б. 74. // «Бир» санлығының мәнилери хэм қолланылыуы Қарақалпақ тили бойынша изертлеулер – Нөкис: Қарақалпақстан. 1971 – Б. 192.
4. Турабаева Н. Қарақалпақ тилинің фразеологизмлериндеги санлықлардың вариантлылығы.// Өз ИАҚҚБ Хабаршысы, 1999. №3.
5. Қудиярова Ш. Қарақалпақ хэм қазақ тиллериндеги сөзлердің лексика-семантикалық өзгешеликтери. Фил. илим. канд. ...дис, Нөкис, 2006.
6. Айназарова Г. Фразеологизм қурамында «бир» хэм «еки» санлығының жумсалыуы. – Бердақ атындағы ҚМУ Қарақалпақ филологиясы факультети Өзбекстан Республикасы ғәрезсизлигиниң әқ жыллығына баǵышланған «Хәзирги филология илиминиң әхмийетли мәселелери» атамасындағы Республикалық илимийөтеориялық конференциясының мақалалар топламы Нөкис, 2011, – Б. 28-31. // Санлықлар менен келген фразеологизмлердің компонентлик қурамы жағынан түрлери. – «Жәмийеттиң рауажланыуында илимпаз хаял-қызлардың орны» атамасындағы республикалық илимий әмелий конференция материаллары. Нөкис Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлөктлик университети баспаханасы. 2011, – Б. 86-87.
7. Б.Юсупова. Қарақалпақ тилинен айрым изертлеулер Тошкент-2016 «ВАУОЗ» nashriyoti. Қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлерде бир хэм еки санлықларының қолланылыуы бетлер. // «Бир» санлығының фразеологизмлерде жумсалыуы – Қарақалпақ тили фразеологиясының актуал мәселелери Нөкис «Қарақалпақстан» баспасы 2011, – Б. 110. // Фразеологизмлерде еки санлығының адамның мүше атамалары менен жумсалыуы «Илим хэм жәмийет», 2013, №1. –Б. 40-42.
8. Пахратдинов Қ., Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилинің фразеологизмлер сөзлиги. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2018.
9. J.Táńirbergenov. Qaraqalpaq tilindegi feyil frazeologizmler. –Monografiya. –Nókis. «ILIMPAZ», 2021. – Б. 106-107.

10. Aynazarova G., Atabaeva G. Sanliqlar menen kelgen frazeologizmlerdiñ leksikalıq variantlarda qollanıwı. Muǵallım xım uzlıksız bilimlendiuriy. 2021. –B. 4-7.
11. Gózzal, A. (2023). QARAQALPAQ TILINDEGI AWÍZEKI SÓYLEW TILINE TÁN SANLÍQLAR MENEN KELGEN FRAZEOLOGIZMLER. *International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research*, 415-419.